

Alfred van Cleef

Verloren wereld

Een Bosnische familiegeschiedenis

Cossee
Amsterdam

Inhoud

Voorwoord	9
Taalkwesties	11
Stamboom	13
Kaart Bosnië-Herzegovina	14
1. Gevangenen in vrijheid	15
2. De uitverkoren zoon	20
3. Heimwee in Duitsland	33
4. De korte oorlog van Senad	41
5. Voorbereiding op een schreeuw	48
6. Het pistool van Hilmija	53
7. Handschoenen zonder vingers	64
8. De stilte van Asima	75
9. Gepakte tassen	88
10. De laatste begrafenis	99
11. Het Witte Huis	110
12. De wereld ontdekt Omarska	125
13. Het laatste konvooi	141
14. Een ingenieur aan het front	162
15. Prikkelraadcommandanten	171
16. De tijdelijke hereniging	182
17. De vlucht	194
18. De sluipschutter	204
19. De laatste Moslims	232
20. De weg naar Travnik	255
21. De stem van Asima	276
22. Bierdrinkende Moslims	290
23. De rijke immigrant	296
24. Façades van lege huizen	301

25. Bezoek aan de plaats delict 311

26. De laatste brug 324

Epiloog 327

Verantwoording 331

Dankwoord 333

I. Gevangenen in vrijheid

Haarlem, maart 1993

Die nacht droomde Hamdo Berberović dat hij weer in Ljubija was. ‘Ze bliezen de moskee op en de brokstukken vlogen om me heen,’ zou zijn psychiater later noteren. ‘Ik was mijn moeder kwijt, mijn broer Hilmija was in groot gevaar.’ Na die droom stond hij op met de angst in zijn benen. Urenlang zat hij op zijn ijzeren bed en staarde naar de in hoog tempo voorbijflitsende beelden van MTV. Hij rookte de ene sigaret na de andere. Nera deed intussen of ze sliep, maar in werkelijkheid was ze klaarwakker. Ze wist dat het geen zin had om met hem te praten.

Zijn dromen boezemden Hamdo vooral zoveel angst in omdat hij wist dat ze vaak voorspellend waren. Die gave ontdekte hij toen hij nog op de middelbare school zat. Zo voelde hij altijd van tevoren precies aan wanneer zijn oom uit Duitsland zou overkomen. Hij wist dus dat zijn nachtmerries werkelijkheid konden worden, terwijl hij volstrekt machteloos was er iets tegen te doen.

Dertien dagen was Hamdo alleen in Nederland geweest voordat hij Nera na een scheiding van zeven maanden eindelijk weer in zijn armen kon sluiten. Hij was niet meer te stuiten geweest met zijn verhalen. Tot in de kleinste details had hij zijn ervaringen in de kampen beschreven en de volgende nacht weer, net zo lang tot Nera het niet meer kon aanhoren. Dat was meteen de laatste keer dat ze er ooit samen over hadden gesproken. Hij was dichtgeklapt. Hoewel Nera keer op keer zijn lievelingsgerechten kookte at hij slecht. Hij sprak weinig, ook als hij met Nera alleen was. ‘Waar ben je?’ vroeg ze hem soms. ‘Hier.’ Maar ze wist dat het niet waar was.

Drie maanden woonden ze nu al met Senad, Goga en de twee meisjes in de voormalige officiersmess van een kazerne in Haarlem, waar ze te boek stonden als Berberović H, Berberović N,

Berberović S en Berberović G, gebouw C, kamer 31. Ze leefden daar dicht opeengepakt met nog drie andere families, die slechts door een rij afgedankte stalen ziekenhuiskasten van hen waren gescheiden.

Ze droegen kleding die beschikbaar was gesteld door een winkelketen. Met de andere vluchtelingen uit de kazerne hadden ze nummertjes moeten trekken. Nera ging eerst en bemachtigde een trui en een spijkerbroek. Maar toen Hamdo 's middags aan de beurt was, restte er voor hem slechts een blauwe broek die hem veel te groot was. Hij had hem later nog kunnen ruilen met een man uit de kazerne.

Er was een tv-toestel dat de hele dag aan stond. Regelmatig hoorden ze het woord 'Bosnië', maar van het begeleidende commentaar begrepen ze niets. Aan de muur van hun vertrek hingen door Nera gemaakte puzzels met plaatjes van Zwitserland en molens. Onder haar bed had ze een elektrisch oventje verstopt, waarin ze 's avonds Bosnische gerechten bereidde. Officieel was dat niet toegestaan: wanneer de beheerders een kooktoestelletje ontdekten namen ze dat in beslag wegens 'brandgevaar'. In maaltijden was al door het centrum voorzien, voor iedere bewoner een exact afgemeten hoeveelheid: wie soep nam kreeg geen fruit en wie fruit koos kreeg geen soep.

Al snel was de Haarlemse kazerne in een Bosnisch dorp veranderd. Veel bewoners deelden dezelfde ervaringen – er waren nog zeven andere families uit Beneden-Ljubija – en dat had soms voordelen, maar het werkte ook verstikkend. Hamdo's broer Senad verkeerde in een speciale positie, want zijn vrouw Goga was Servische. In het begin was ze een paar keer beledigd. 'Ik zal de moeder neuken van ieder die een kruis draagt,' had een oudere man die achter haar in de rij stond in de eetzaal zich op luide toon laten ontvallen, wetende dat Goga de enige Servische in het centrum was.

Niet lang daarna was Senad tijdens een vergadering opgestaan en had gezegd: 'Mijn vrouw is Servische en daar kan zij niets aan doen. Laat niemand haar ooit van wat dan ook beschuldigen, want het zal niet best met hem aflopen.' Daarna hadden ze nog maar

zelden problemen gehad. Goga toonde zelfs begrip voor de beledigingen: 'Ik weet dat heel wat mensen in de oorlog familieleden hebben verloren,' zei ze tegen Senad. 'Ik kan best begrijpen dat ze dat op mij afreageren, want ze hebben niemand anders.'

De broers Berberović hadden een sterk afwerende houding tegenover de buitenwereld. De entree met de slagboom, de betuttelende huisregels, het in de rij staan tijdens de dagelijkse voedseluitdeling en bij de wekelijkse uitkering van twintig gulden zakgeld, dat alles versterkte hun trauma's. In het begin zagen ze het opvangcentrum als een verlengstuk van de kampen. Ze vergaten dat ze vrij waren om naar buiten te lopen wanneer ze maar wilden.

Hamdo had 's morgens geen zin om op te staan en 's avonds geen zin om te gaan slapen. Hij had nergens behoefte aan. Als ik zo verder moet word ik krankzinnig, dacht hij bij zichzelf. Het is: slaap, sta op, eet, slaap. Het is leeg.

Hij verachtte de term 'onthemden' waarmee de Nederlandse overheid hem en de zijnen aanduidde. Het maatschappelijke systeem in Bosnië was misschien nog niet zo ver ontwikkeld als hier, maar wat betreft materiële welvaart durfde hij zich toch zeker te vergelijken met de doorsnee Nederlander. 'En nu ben ik gedegradeerd tot een bedelaar die in de rij moet staan voor twee tientjes zakgeld,' schamperde hij tegen de anderen. 'Voor mijn verleden heeft niemand belangstelling.' Al zijn frustraties had hij afgereageerd toen hij een formulier kreeg voorgelegd waarin hem in Nederlandse welzijnstaal werd gevraagd of hij geïnteresseerd was in zijn omgeving. 'N E E,' had hij woedend ingevuld.

Met een grijns op zijn gezicht kon hij vertellen over de martelingen die hij had moeten ondergaan. Hij kon zich aan niets en niemand meer hechten, behalve aan zijn familie. Jarenlang had hij zich van alles ontzegd om zijn eigen huis te kunnen bouwen. 'Jij met je mooie huis, wat ben je ermee opgeschoten,' had Senad hem toegevoegd. 'Ik woonde altijd al in een klein rotkamertje en nu weer.'

Het was zo'n dag dat Hamdo helemaal niets zei, het leek op stilte voor de storm. Nera was koffie gaan drinken bij de burens.

Aida, die koorts had, begon te jengelen. Hamdo voelde zich volkomen machteloos en uitgeput. Hij pakte zijn dochtertje op en zei: 'Kom op, naar je moeder toe.' Nera werd daar kwaad over, maar Hamdo zei: 'Het is beter dat ik haar wegstuur dan dat ik haar sla. Je weet dat ik dat nog nooit heb gedaan en dat wil ik zo houden.'

In het kamp was hij mishandeld door een Servische bewaker die negen jaar lang zijn collega in de mijnen was geweest. Nog altijd kon Hamdo de minste gedachte aan die confrontatie met zijn vroegere vriend niet verdragen. Zijn psychiater zei hem dat het ook onmogelijk is zoiets te begrijpen als je jezelf niet tot zo'n daad in staat acht. 'Ik ben niet geschikt om te haten,' reageerde Hamdo. 'Zo ben ik opgevoed, het zit niet in me.' Aan een confrontatie met zijn beulen had hij geen enkele behoefte, maar wel aan een gesprek met een Serviër die altijd redelijk was gebleven. Hij kende zo iemand, zijn voormalige chef. 'Ik zou zijn mening willen weten over wat mij is aangedaan. Misschien zou ik dan alles beter begrijpen, want ik heb nu geen argumenten. Hij waarschijnlijk ook niet: samen zullen we argumentloos zijn.'

Hamdo vertelde zijn psychiater in principe bereid te zijn ooit weer met Serviërs samen te leven. Maar alleen met hen van wie hij zeker wist dat ze geen bloed aan hun handen hadden. 'Toch hebben zelfs zij die mij hielpen deze misdaden stilzwijgend toegestaan. Als ik al met ze zou kunnen samenleven, hoe zou dat dan voor hen zijn? Hoe zouden ze mij recht in de ogen kunnen kijken? Vergeving is een misvatting, een utopie. Want de kinderen van nu hebben gezien hoe hun ouders zijn afgemaakt of weggevoerd, en dat zal zich ooit wreken.'

Tijdens de eerste maand na hun vlucht uit Bosnië kwam Aida op een dag huilend thuis, nadat ze door een ander kind was geslagen. 'Als je een klap krijgt, geef je er twee terug,' had Hamdo haar gezegd. Later had ze dat advies in de praktijk gebracht, en toen de moeder van het huilende kind Aida bestraffend toesprak, zei ze: 'Het moest van mijn vader.'

Sommige bewoners van de kazerne probeerden in hun wanhoop religieus te worden, om zo troost te vinden en een verklaring. 'Eerst was Tito onze God,' meende Hamdo. 'En toen hij

stierf vielen Kroaten, Serviërs en Moslims ieder terug op hun eigen religie. Voor mij bestaat God niet. Ik geloof nog altijd in de mens en zijn lotsbestemming, al is het in mijn geval wel een vervloekt lot.'

Soms liet Hamdo zien dat hij nog vechtlust had. Met instemming citeerde hij de woorden van 'een moedige Kroatische vriend' die een Servische soldaat had toegeschreeuwd: 'Jullie kunnen mij afmaken, mijn vrouw en mijn zoon. Maar wat doe je met het graf van mijn vader? Je kunt het zelfs leeghalen, maar zijn ziel zal altijd hier blijven. Die krijg je nooit meer weg.' Hamdo noemde dit 'de logica van een verjaagd volk'.

's Nachts kon Hamdo niet slapen omdat hij dan met zijn gedachten bij Hilmija was, zijn oudste broer die vrijwillig in Bosnië was achtergebleven en nu aan het front vocht. Zijn gepieker verbaasde Nera niet. Hamdo was altijd gesloten geweest, een denker die meer met anderen bezig was dan met zichzelf.

Hamdo wist dat zijn broer in ieder geval tot voor kort nog in leven was, want zijn vrouw Asima had een aantal brieven van hem ontvangen, waarin hij zijn ervaringen aan het front beschreef: gevechten van man tegen man op besneeuwde berghellingen. Soms stuurde Asima hem vanuit Zweden een brieffragment, maar daardoor werd hij alleen maar nog meer in verwarring gebracht. 'Ik zal hier tot het einde blijven,' zo luidde het cryptische einde van de laatste brief. Maar welk einde was dat, had Hamdo zich afgevraagd. Het einde van de Bosnische burgeroorlog of de dood van Hilmija?

2. De uitverkoren zoon

Beneden-Ljubija

Brandende huizen, rookwolken en de stank van verschroeide meubels. Dat waren de vroegste herinneringen van de beide ouders van Hilmija Berberović. Hilmija's vader Omer ging in 1940 voor het eerst naar school. Een jaar later brak de Tweede Wereldoorlog uit: de Tweede Oorlog, zoals ze zelf zeiden. Ljubija viel in Duitse handen en de school ging dicht. Alle huizen van steen werden verwoest, omdat de partizanen ervan uitgingen dat daar de vijand woonde.

De strijd was chaotisch. Toen Hilmija nog een kleine jongen was had Omer weleens geprobeerd het hem uit te leggen, maar veel had hij er toen niet van begrepen. Er waren partizanen, Četniks, Ustaše, Tijgers, Groenen, Duitsers en territoriale verdedigingseenheden. Ook was er een zigeuner uit Kozarac die een eigen strijdgroep bezat en het vuur opende op welk langstreckend leger dan ook. 'En wat deden de Moslims?' had Hilmija zijn vader gevraagd. 'Die vochten aan alle kanten mee. Je opa zat bij de partizanen, maar niet vrijwillig. Hij werkte als legerschoenmaker in een partizanennest onder aan de berg. Minder dan een jaar bleef hij van huis. Daarna hield hij ons in leven door van oude autobanden schoenen te maken die hij ruilde tegen bloem en tarwe. Je oom Mehmet was pas zestien toen de Tijgers hem kwamen halen. Na de oorlog keerde hij terug als partizaan.'

Hilmija's andere opa had een groot litteken in zijn nek, een overblijfsel uit de Eerste Oorlog. Hij had op Sicilië gevochten, maar in welk leger wist niemand meer. Hilmija kon het hem niet meer vragen: opa was dood. Moeder kwam uit Puharska, een gemengd Kroatisch-Moslimdorp. Bij een aanval van partizanen tijdens de Tweede Oorlog waren bijna alle inwoners van Puharska om het leven gekomen. Zijn moeders familie had weten te ont-

komen. De gloed van smeulende huizen stond voor altijd in haar geheugen gegrift.

Zijn moeder had Hilmija vaak verteld over wijlen zijn oom Safer. Eerst had hij zijn dorp verdedigd in een Ustaša-eenheid, maar later stapte hij – gedwongen – over naar de partizanen. Na de oorlog belandde hij in de gevangenis, onder meer op beschuldiging van het in brand steken van een Servisch-orthodoxe kerk. De rechter sprak hem vrij van alle negen aanklachten. Hij zou valselijk zijn aangegeven door de Servische buurjongen met wie hij samen als baby nog door Hilmija's oma was gezoogd – ieder aan een borst – en dát was de reden dat opa besloot nooit meer naar zijn geboortedorp terug te keren. Elf jaar lang zouden ze als vluchtelingen rondzwerven, totdat opa genoeg geld bijeen had om een nieuw huis te bouwen.

Niemand kon precies zeggen hoeveel inwoners van Ljubija tot de familie Berberović behoorden. Op zeven huizen stond het op de voordeur en in nog eens zes droeg de vrouw oorspronkelijk die naam. Tientallen andere dorpingen waren op de een of andere manier met de familie verwant. Veruit de meesten van hen woonden in de *mahalla* – zoals de Moslims hun buurten noemden – in het centrum van het plaatsje, vlak bij de moskee. Driehonderd jaar geleden waren hun voorouders uit westelijke richting gekomen.

Oma Berberović was de oudste van de familie. Zij had alle oorlogen overleefd. Volgens sommige documenten was ze geboren in 1907, volgens andere in 1905. Zoals alle vrouwen van haar leeftijd was ze analfabeet. Haar man stopte tijdens de ramadan met werken en met drinken, en zodra het Suikerfeest aanbrak nam hij beide activiteiten voor de rest van het jaar weer op. Een dochter en vijf zonen kregen ze, van wie Hilmija's vader Omer de derde was.

Na de Tweede Oorlog likte Ljubija zijn wonden, al viel de schade mee in vergelijking met die in de omliggende dorpen. Wel waren veel jongemannen gesneuveld en hadden partizanen de imam in zijn huis doodgeschoten. Eind jaren veertig was de bevolking van het dorp nog aangewezen op voedselhulp van het

Rode Kruis. De nieuwe communistische regering stelde een algemene arbeidsplicht in om de wederopbouw ter hand te nemen. Omer Berberović hielp mee bij de bouw van een nieuwe school, de oude was in de oorlog door brand verwoest. Het gebouw moest groter zijn dan het vorige, want voor het eerst in de geschiedenis van Ljubija moesten ook de meisjes naar school.

Als ze naar Prijedor gingen, wees vader Hilmija altijd het stuk weg aan dat hij destijds met zijn blote handen had verhard. Ook was hij ingeschakeld bij de oprichting van Ljubija's eerste gemeenschapshuis, schuin tegenover de moskee.

Moeder deed haar arbeidsplicht in Brčko, waar ze water en voedsel rondbracht voor de mannen die met pikhouwelen de rotsen weghakten voor de aanleg van een nieuwe spoorlijn. Daarna werd ze tewerkgesteld in een steenfabriek, waar ze haar later in dienst namen.

De doden die aan de verliezende kant waren gevallen – Ustaše, Duitsers – verdwenen in anonieme massagraven, de burger-slachtoffers werden op de gebruikelijke manier begraven, katholieken, orthodoxen en moslims ieder apart. Voor de partizanen uit de streek richtte de regering twee monumentale begraafplaatsen in – Serviërs, Moslims en Kroaten broederlijk naast elkaar –, waarvan je er een langs de weg tussen Ljubija en Prijedor kon zien liggen.

Oma Berberović had haar tweede oorlog goed doorstaan. Toen het nieuwe regime het vrouwen verbod nog langer een sluier te dragen, ruilde ze hem om voor een hoofddoek. Hoewel ze een gelovig moslim was – ze dronk nooit alcohol en at geen varkensvlees – vereerde ze Tito, die volgens haar de vrede had gebracht. Zijn portret hing aan de muur van haar kleine huisje met slechts twee kamers. Zij sliep met opa in het ene bed en de zes kinderen in het andere. Van de grootsten staken de voeten eruit, maar ze had een reusachtige deken waarmee ze alle kinderen in één keer kon bedekken.

'Iedere zoon kan altijd sterven' luidde een plaatselijk gezegde. De meeste families kregen dan ook zoveel mogelijk kinderen, waardoor ze allemaal arm bleven. Oma baarde haar laatste zoon

toen ze drieënveertig was, te laat om er nog drie kinderen bij te krijgen, zodat ze dus niet meer in aanmerking kon komen voor de doos koekjes met oorkonde die iedere moeder namens Tito ontving bij de geboorte van het negende kind. Na de dood van haar man zou oma de rest van haar leven alleen blijven, ze vond het ongepast om te hertrouwen.

Ljubija lag in een dal en het dorp bestond uit twee delen: Beneden-Ljubija – tot de Tweede Wereldoorlog Islam geheten – waar 90 procent van de inwoners Moslim was, en Boven-Ljubija waar Serviërs, Moslims en Kroaten door elkaar woonden. Beneden-Ljubija telde zo'n tien Servische families en er stond een orthodoxe kerk, de enige in de directe omgeving. Om Ljubija heen lag een lint van Kroatische, Servische en Moslimdorpen, sommige gemengd met kleine enclaves van de plaatselijke minderheid.

In Ljubija zelf was ook nog een minderheid van Vlachen, die daar in het begin van de eeuw waren neergestreken, en er woonden enkele Duitsers, voormalige krijgsgevangenen die na hun vrijlating met meisjes uit het dorp waren getrouwd. Hilmija's vader was met twee van hen bevriend: 'Lederbruno' en Fritz de elektricien, jarenlang de moeilijk te passeren doelman van FK Rudar, oftewel FC Mijnwerker. Vooral na de oorlog waren er veel vreemdelingen – Serviërs, Moslims en Kroaten – komen werken in de ijzerertsminen van Boven-Ljubija, waardoor in de loop van de jaren het aantal gemengde huwelijken fors toenam.

Eind jaren veertig volgde Hilmija's vader een opleiding tot smid. Iedere dag ging hij vier uur lang naar school, vier uur naar zijn baas en in het kader van de onbetaalde arbeidsinzet vier uur als ertsinlader naar de mijnen. Hij werkte zo hard mogelijk, want zo kon je in aanmerking komen voor extra voedsel- en kledingcoupons. Na het overlijden van opa werd hij kostwinner voor zijn moeder, twee jongere broers en zijn zuster. Hij was toen nog minderjarig, dus loog hij over zijn leeftijd.

Hij vond vast werk als bovengronds boorder in de mijnen. Omer probeerde altijd boven het hem opgelegde productieniveau uit te komen. Hij geloofde oprecht in de partij-ideologie van

‘broederschap en eenheid’, maar hij wist ook dat hij als ‘voorbeeldige arbeider’ extra privileges kon verdienen: de mogelijkheid een vakantiehuisje in de bergen te huren of later voor de kinderen een studiebeurs in de wacht te slepen. Voor de wederopbouw van Joegoslavië stond hij 2 à 3 procent van zijn salaris af; dat was op vrijwillige basis, maar je moest. Zijn extra inzet resulteerde in diverse diploma’s en vond dertig jaar na zijn indiensttreding zijn bekroning in de hem namens Tito uitgereikte 16-mei-medaille-met-zilveren-krans van de stad Prijedor. Later had daar nog een gouden op kunnen volgen, maar dat was nooit gebeurd. Omdat de medaille zo zwaar was droeg Omer hem uitsluitend op de eerste mei, de rest van het jaar borg hij zijn onderscheiding zorgvuldig op in het bijgeleverde doosje.

Hilmija’s ouders hadden elkaar eind jaren vijftig ontmoet. Na haar werk slenterde Vahida, zijn moeder, iedere avond om een uur of zes met haar vriendinnen door de straten van Prijedor. Vahida was gescheiden en had een dochter – Sajma. Ze was een struise vrouw met lichtbruine krulletjes en blauwe ogen. Op een novemberdag raakte ze aan de praat met een knappe, stevig gebouwde donkere jongen met zwarte borstelwenkbrauwen. Zijn naam was Omer Berberović. Vanaf dat moment ging ze regelmatig met hem dansen. Samen vierden ze de eerste mei en islamitisch Bairam, soms ook orthodox Pasen of katholiek Kerstmis.

Na een halfjaar hadden ze voor elkaar gekozen en ze maakten een ‘officiële afspraak’. Op het overeengekomen tijdstip kwam Omer haar afhalen, maar hij was in het gezelschap van een vriend, en beiden waren beschonken. Vahida had ze laten staan. Ze vroeg Omer de volgende dag terug te komen maar dan alleen en nuchter, en dat gebeurde. Hij stelde haar meteen voor aan zijn moeder. Zij regelde dat via een omweg ook Vahida’s ouders van de verkering op de hoogte raakten.

Beiden werkten – Omer in de mijnen en Vahida in de steenfabriek – en daar Omer kostwinner was, hoefde hij in principe aan niemand rekenschap af te leggen. Omers moeder en Vahida’s ouders hadden dan ook geen bezwaren tegen de verbintenis van hun kinderen. Ze beloofden elkaar trouw en gingen samenwonen

in het ouderlijk huis van Omer. Zijn moeder zei simpelweg: ‘Het huwelijk komt nog wel. Neem jullie kinderen – als Allah het wil – maar mee naar je bruiloftsfeest.’

Een jaar later schonk Vahida het leven aan een dochter – haar tweede – en daarna kreeg ze ieder jaar een kind, tot ze er zes had: drie jongens – Hilmija, Hamdija en Senad – en drie meisjes – Sajma, Jasminka en Senija. De namen haalden ze uit de oude boeken die de Bosnische Moslims bezaten en waarin alle goorloofde Slavische voornamen stonden die rechtstreeks tot het Arabisch waren terug te leiden. De keuze was beperkt en niet alle voornamen waren even makkelijk te hanteren. Vandaar dat Hilmija (‘De Geprezene’) als Braco (‘Broertje’) door het leven ging – waarom wist niemand – en Hamdija (‘De Grootse’) als Hamdo. In de loop der jaren raakte het ongehuwd samenwonen uit de mode, en daarom traden Omer en Vahida in het bijzijn van hun kinderen officieel in het huwelijk.

Omers plannen om samen met zijn jongere broer een huis te bouwen waren gestrand omdat ze ruzie hadden gekregen. Hilmija kon zich nog vaag herinneren hoe ze met zijn allen in een stal van een oom woonden: in de ene helft stonden een koe en een paard en in de andere helft woonden zij. Later slaagde vader erin zijn droom te verwezenlijken. Met zijn eigen handen bouwde hij een huis recht tegenover dat van oma. Hilmija was toen zes en net groot genoeg om te helpen met het dragen van bakstenen. ‘Samen hebben we dit huis gebouwd,’ zou zijn vader later altijd zeggen.

Ljubija was een uitgestrekt dorp met veel erven en akkers, waar de kinderen voetbalden of ‘partizaantje en Duitser’ speelden. Sommige mannen vertrokken als gastarbeider naar Duitsland, van hun spaargeld kochten ze grond en bouwden ze huizen in hun geboortedorp. In de loop der jaren kreeg Ljubija de beschikking over een voetbalveld, een sporthal, de bowlingbaan Partizaan, een disco, een zaal voor recepties, winkels en cafés.

Ook Omer kreeg een kans om in het buitenland te gaan werken, maar hij vond dat het aanbod geen honderd procent zekerheid bood, en uit angst zijn baan bij de mijnen op het spel te zet-

ten verkoos hij te blijven. Hij kon zijn gezin bovendien genoeg bieden: een jaarlijkse vakantie in het bungalowpark van de mijnen aan de Kroatische kust en een staatsbeurs voor de opleiding van zijn kinderen.

Bijna dagelijks was hij aan het knutselen in het schuurtje op zijn erf. Meestal droeg hij kaplaarzen, een blauwe overall en op zijn hoofd een werkmanspet. De foto uit 1982, genomen ter gelegenheid van het 'Derde congres van zelfbestuurders' in Belgrado waar hij aan deelnam, was een van de weinige waarop hij te zien was in burgermanskleding: blauw overhemd, roze stropdas.

Hij was een man die zichzelf vastomlijnde doelen stelde. De kinderen wisten dat hij hen behoorlijk vrij liet, op één voorwaarde: op school moesten ze het zo ver mogelijk zien te schoppen. Hij respecteerde het dat zijn kinderen een betere opleiding kregen dan hij en zij respecteerden hem, zij het soms met enige tegenzin, want wie in zijn aanwezigheid rookte, een grote mond opzette of iets pikte, kreeg er onverbiddelijk met de stok van langs in aanwezigheid van de anderen.

Hilmija wist dat hij als oudste zoon de uitverkorene was, en hij deed er alles aan om die rol waar te maken. Omdat zijn moeder het erg druk had was hij degene die dagelijks de koe melk die zijn ouders op het erf hadden staan. Hij bleek een goede leerling te zijn op het gymnasium in Prijedor en hij blonk uit in sport. Eerst speelde hij voetbal en basketbal, maar zijn passie werd handbal. Hij begon bij sportclub De Mijnwerker in Ljubija en binnen een halfjaar zat hij al bij de selectie van het handbalteam van Bosnië-Herzegovina. Later werd hij aanvoerder van Bosna Montage uit Prijedor, uitkomend in de Joegoslavische tweede divisie en gesponsord door Kraš, 'voor al uw chocolade, koekjes en bonbons'.

Toen Hilmija zeventien was, viel zijn oog op een donker, tener meisje met een regelmatig gezicht en mooie ogen. Het was een bleke winterdag in 1978 en ze stond te wachten op de bus halte van Ljubija. Tot zijn geluk ging ze naast iemand zitten die hij kende, en had hij dus een excuus om zich in hun gesprek te mengen. Ze heette Asima, had een sensuele lach en ze leek hem

leuk te vinden. Voordat ze in Prijedor uitstapten was hij al ter zake gekomen: 'Vrijdag dansen in Discoclub Ljubija!' had hij in zijn schoolagenda kunnen noteren.

Hij wist het al bij de eerste dans: zij is het. De daaropvolgende maanden waren ze onafscheidelijk. Asima was onder de indruk van Hilmija's charme en zijn voorkomendheid. Ze vond hem mooi met zijn zwarte haar en zijn knappe gezicht. Ze was een halfjaar ouder dan hij, maar nog een tikje naïef en onervaren. Net als hij kwam ze uit een Moslimgezin en ook haar vader werkte in de mijnen.

Asima werd door haar ouders, die er tamelijk conservatieve en religieuze normen en waarden op na hielden, streng opgevoed. Haar vader was geen actief communist, hij had geen zin in al die vergaderingen en bijeenkomsten. Asima was wel partijlid, maar uitsluitend omdat het van de betere leerlingen werd verwacht een constructieve bijdrage te leveren aan het systeem; ze probeerde zich zoveel mogelijk aan de bijkomende verplichtingen te onttrekken en was bovendien totaal niet geïnteresseerd in politiek. Ze las veel, Dostojevski en Kafka hadden haar voorkeur, en met hetzelfde enthousiasme spaarde ze postzegels, speldjes en servetjes.

Na enkele maanden hield Hilmija het niet meer uit: 'Jij bent de mijne,' zei hij haar plechtig. Daar schrok ze van. Ze was bang voor de reactie van haar ouders en misschien ook wel omdat ze zich nu gedwongen zag na te denken over Hilmija's bedoelingen. Uiteindelijk gaf ze toe, en toen kusten ze elkaar voor de eerste keer pas echt.

Ze kregen allebei een beurs van de mijnen, waarmee ze konden studeren aan de technische universiteit in Zagreb. Asima zat een klas hoger, dus zij ging eerst. Hilmija wist het zo te regelen dat hij een jaar later in Asima's studentenflat een kamer kreeg. Voor het eerst konden ze nu ongestoord alles doen waar ze zin in hadden, en ze genoten met volle teugen van elkaar en van hun vrijheid. Eindelijk waren ze weg uit het benauwende Ljubija en vooral ook weg van Asima's strenge ouders. Ze hadden ieder een eigen kamer, maar de eerste de beste nacht sloop Hilmija 's nachts bij

haar naar binnen, en vanaf dat moment sliepen ze altijd samen, in het eenpersoonsbed. Asima's ouders mochten daar niets van weten; de zijne hadden het wel in de gaten, maar ze zeiden er niets van.

Hilmija liet zijn haar groeien, zoals de mode van die tijd was. Toch liep hij er nooit echt slonzig bij, hij hield van stijl. Velen van hun studiegenoten en vrienden waren Kroaten, een van hen noemde zich publiekelijk een Ustaša. Hilmija stoorde zich daaraan, maar het had geen invloed op hun vriendschap: hij vond dat ieder recht had op een eigen mening.

Zelf had hij weinig op met partijpolitiek. Net als Asima was ook hij al op het gymnasium 'uitgenodigd' lid te worden van de partij, maar hij had het aanbod niet geaccepteerd en het evenmin geweigerd. Uiteindelijk voelde hij zich toch genoodzaakt het partijboekje aan te vragen, hoewel hij zichzelf geenszins als communist beschouwde – hij kon niet geloven dat de ideeën van Marx over gelijkheid uitvoerbaar waren; volgens hem waren alle mensen per definitie ongelijk.

Het gebeurde toen Asima vierdejaars was en Hilmija derdejaars. Eerst raakten ze in paniek – ze waren arm en nog midden in hun studie. Recentelijk hadden ze ontdekt dat ze – zoals zovelen in Ljubija – verre familie van elkaar waren: hun overgrootmoeders waren zusters. Toch besloten ze niet in te grijpen.

Hilmija wilde met haar meegaan, maar Asima stond erop in haar eentje naar haar ouders te gaan en het nieuws te vertellen. Ze was bang, die dag dat ze naar Ljubija reisde. Haar moeder reageerde woedend, ze beschouwde het als een schande voor de hele familie, ja zelfs voor de hele buurt. Haar vader zweeg tot haar opluchting.

Hilmija en Asima besloten te gaan trouwen, wat hun ouders er ook van zouden vinden.

'Zoon, zal dit je niet gaan berouwen?' vroeg Omer Berberović.

'Nee, we weten zeker dat we voor elkaar bestemd zijn,' had Hilmija geantwoord.

Met een onbewogen gezicht had zijn vader nog gemompeld

dat op deze manier de studie van zijn oudste zoon wellicht in gevaar kwam, maar Hilmija zag dat hij glunderde. Op Omers kosten hadden ze voor het huwelijksfeest het gemeenschapshuis van Ljubija kunnen afhuren. Er waren meer dan tweehonderd gasten en Hilmija's ouders openden het bal. Asima droeg een witte trouwjurk en ze was vijf maanden zwanger.

Omer Berberović ging als kind iedere week met zijn vader naar de moskee. Na de Tweede Oorlog was hij daarmee opgehouden. Hij at varkensvlees en vulde bij volkstellingen onder de rubriek 'geloof' altijd 'atheïst' in. Alleen voor begrafenissen toog hij nog naar de moskee. Hilmija was vaak genoeg meegegaan en had dan door de geopende deuren de gelovigen zien knielen voor de ziel van de overledene. Atheïsten zoals zijn vader bleven buiten wachten, met gespreide armen en de handpalmen naar boven gekeerd.

Omer vierde wel de islamitische feestdagen, bij voorkeur door het houden van een groot feest met een vers geslacht lam aan het spit en veel drank. Omdat het nu eenmaal traditie was, waren Hilmija en zijn broers besneden door de barbier van Ljubija, die de ingreep in aanwezigheid van de hele familie tijdens een feestelijke bijeenkomst aan huis verrichtte.

Hilmija's moeder was religieus en soms vertelde ze daar iets over aan haar kinderen. Op zijn beurt probeerde Omer zijn kinderen de beginselen van het communisme bij te brengen, althans van wat de ideologie in zijn ogen inhield: hard werken, nooit stellen en altijd aan je medemens denken. Omer en Vahida lieten hun kinderen vrij om te kiezen tussen islam en communisme. Alle zes beschouwden zich als atheïst en de meesten werden partijdig.

Hilmija mocht de jongensnaam bedenken, hadden ze afgesproken. De traditionele Moslimnamen liet hij voor wat ze waren. Hij besloot zijn zoon te vernoemen naar zijn idool Mirza Delibašić, de sterspeler van het nationale basketbalteam van Joegoslavië dat wereldkampioen was geworden. De besnijdenis van de jongen vond plaats in het ziekenhuis van Prijedor.

In 1984 studeerde Asima af en verliet Zagreb. Ze moest wel, want haar studiebeurs was betaald door de mijnen. Met de kleine Mirza ging ze in de nabijgelegen provincieplaats Prijedor wonen. Ze kreeg onmiddellijk een baan in het laboratorium van de mijnen in Ljubija, waar ze chemische en microscopische analyses maakte.

Hilmija bleef achter in de studentenflat in Zagreb. Urenlang keek hij naar buiten, zijn blik gericht op de sombere, betonnen flatgebouwen in de buitenwijk. Voor de tweede keer was hij van zijn geliefde gescheiden. Hij zocht Asima zo vaak mogelijk op, al kon hij zich de reis nauwelijks veroorloven.

Asima raakte opnieuw zwanger. Ze kon het niet aan: Hilmija was bijna altijd in Zagreb, haar inkomen was nauwelijks toereikend en met een tweede kind erbij zouden ze echt in de problemen komen. Met steeds meer tegenzin begaf ze zich dagelijks met haar dikke buik in de overvolle bus naar het laboratorium in Ljubija. Ze raakte in een diepe depressie, die nog voortduurde nadat Dino al was geboren.

Hilmija had een geheel nieuw en buitengewoon lastig onderwerp gekozen voor zijn scriptie: de homogenisatie van minerale basisproducten in de ijzerertsminnen van Omarska. Voor zijn onderzoek kon hij uitsluitend gebruik maken van Russischtalige boeken die hij – met veel moeite – zelf moest vertalen. Het schoot maar niet op en steeds opnieuw moest hij zijn afstudeerdatum uitstellen. Gezien zijn overtuiging dat voor alle problemen in een gezin uitsluitend de man verantwoordelijk was, ging hij zich bovendien steeds schuldiger voelen over Asima's treurigheid.

Hilmija beschouwde zichzelf als pacifist en daarom was het een meevaller dat hij niet in dienst hoefde. Bij de keuring was hij 'tijdelijk ongeschikt' bevonden wegens middenoorontsteking. Toen hij eindelijk afstudeerde kon hij onmiddellijk aan de slag. Hij kreeg een baan als junior-ingenieur bij de mijnen van Omarska, vlak buiten Prijedor. De financiële problemen behoorden nu tot het verleden en met Hilmija in haar nabijheid ging het weer beter met Asima. Mirza zat op een crèche en Hilmija's ouders pasten meestal op Dino. Twee keer per week trainde Hilmija bij

Bosna Montage en ieder weekend speelde hij een wedstrijd in de Joegoslavische handballiga.

Na een jaar werd hij benoemd tot chef-ingenieur van een arbeidersbrigade en moest hij in ploegendiensten werken, wat hem de gelegenheid gaf vaker op de kinderen te passen, iets wat hij vanzelfsprekend vond.

Hilmija en Asima hielden er geen uitbundig sociaal leven op na, maar ze koesterden hun vrienden. De vele communistische en religieuze feestdagen brachten ze meestal door in het gezelschap van een groepje vrienden uit Prijedor. Later realiseerden ze zich dat niemand van hen Moslim was zoals zij, maar in die tijd stonden ze daar niet bij stil.

Allebei waren ze de enige in hun familie met een academische opleiding. Van de familie Berberović werkte alleen Jasminka niet in de mijnen, de anderen waren opzichter, metaalarbeider of caissière in de kantine. Hilmija en Asima gingen met andere mensen om dan zij: fabrieksdirecteuren, ambtenaren en ingenieurs. Hilmija had een 'Italiaanse' smaak en hield ervan zich uiterst gedistingeerd en modern te kleden. Ze kochten een tweedeurs Yugo 55. Vier keer verhuisden ze, en iedere keer was hun nieuwe appartement mooier dan het vorige. Uiteindelijk kregen Mirza en Dino ieder een grote kamer voor zichzelf.

Aan de muur van de woonkamer hingen gobelins, keramiekborden en souvenirs die ze van hun reizen hadden meegenomen. Hilmija kwam als handballer in heel Joegoslavië. Voor verre reizen hadden ze geen geld, maar soms gingen ze naar Triëst of Graz om daar speelgoed of westerse kleren te kopen die in Joegoslavië onbetaalbaar waren. Net als hun familieleden gingen ze meestal op vakantie naar de kust, waar ze logeerden in het bungalowpark van de mijnen. Soms kampeerden ze in de bergen of aan het Meer van Ohrid.

Hun carrières verliepen voorspoedig. Asima werd chef van de afdeling die de aankoop van machinerieën en onderdelen voor de mijnen in Ljubija in beheer had. De mijndirectie in Omarska benoemde Hilmija tot manager van de afdeling ВТО, een modern, volledig computergestuurd systeem om ijzerertslagen op te spo-

ren. In de mijnhiërarchie van Omarska was hij nu de derde in rang en Asima had exact dezelfde positie bij de mijnen in Ljubija. Ze waren nog jong en een hogere functie lag voor beiden in het verschiet.